

СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ І «ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ» ВІЗАНТІЙСЬКОГО СХОДУ

О.Б. Киричок

З давніх-давен люди вбивають один одного і так само з зорі існування людства ведуться війни. За гроші, за владу, за нафту, за віру — їм завжди знаходиться виправдання і, мабуть, правим був Зігмунд Фрейд, написавши у своєму відкритому листі Альберту Ейнштейну, що неможливо усунути людський потяг до агресії, «можливо тільки спробувати відволікти його так далеко в бік, що він не обов'язково повинен буде виражатися у війні»¹.

Війна є явищем буття і виявом людської природи, котрий потребує філософських рефлексій і, насамперед, аналізу вже наявних в історії світової філософії поглядів на природу і походження війни, участь у ній божественної сфери, типологію війни, її оцінку з точки зору добра чи зла.

Тому ми вирішили у даному нарисі окреслити в найзагальніших рисах уявлення про війну, які існували у свідомості ортодоксальних середньовічних християнських філософів грецького Сходу.

Такий інтерес зумовлений тим, що цілісна візантійська «філософія війни», попри її безумовну присутність у текстах грецьких отців церкви, залишається недостатньо дослідженою ні в нас, ні за кордоном, на відміну від західноєвропейської, яка вивчена досить детально. У цій царині дуже багато білих плям і дуже мало узагальнень, висновків чи типологій, без яких історико-філософська наука обійтися не може.

Однак перед початком аналізу вкажемо й на кілька обмежень, пов'язаних із даним дослідженням. Нашою метою було показати особли-

¹ Фрейд З. Неизбежна ли война? Письмо Альберту Эйнштейну // Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. — М.: Прогресс, 1992. — С. 334.

вості візантійського осмислення феномену війни, причому на фоні аналогічного західного розуміння. Саме тому ми обмежилися дослідженням ортодоксальних текстів, адже саме вони протиставляли власний спосіб мислення західному. Кількість цих текстів величезна, далеко не до всіх автор мав доступ, а отже, і не залучив до дослідження, певні обмеження накладав і обсяг журнальної статті. Проте сам хід думок, головні ідеї і проблематику, пов'язану з уявленнями про війну, гадаю, нам вдалося відтворити.

При читанні текстів грецьких отців церкви одразу кидається в очі небажання цих філософів обговорювати проблеми, пов'язані з війною. На зорі християнства їх ставлення до війни було відверто негативним, до речі, так само, як і на Заході. Війна аж ніяк не вписувалась у систему християнських цінностей, насамперед завдяки тому, що її завжди супроводжує насильство, яке суперечить біблійній заповіді «не вбивай». Ось типовий для цього часу погляд раннього християнського мислителя Климента Александрійського, який закликає зібрати «військо беззбройне, до війни не здатне, що від кровопролиття відвертається, незлобиве, непорочне, яке складається із богобоязких старців, сиріт, яких любить Бог, удів, що смиренням виділяються, мужів, любов'ю прикрашених»², яке має боротися виключно молитвою і благочестям.

Так само, як і на Заході, на грецькому Сході такий погляд тримався аж до V століття н. е. Досліджуючи природу і походження війни, жоден ранньохристиянський грецький мислитель не допускав жодної краплини її виправдання чи «сакралізації». Вона, на їх думку, не має нічого спільного з божественним, а є або ж творінням диявола, або самих людей. Наприклад, Афанасій Великий вважає війну винаходом диявола та його «демонів», про що свідчить наступна цитата: «Демони завжди направляли людей воювати один з одним, побоюючись того, що якщо вони припинять війну, то підуть проти самих демонів. Адже, правду кажучи, учні Христа замість боротьби один з одним стануть в лави проти демонів своїми чеснотами і благочесними справами, переслідуючи їх, і зганьбивши їх князя диявола»³. Інший ранньохристиянський мислитель Феодор Антіохійський у своєму «Посланні до Автоліка» проводить іншу думку: війна — це винахід не диявола, а — людини. Переповідаючи біблійний сюжет війни з п'ятьма царями (Бт. 14, 9:8),

² *Климент Александрійський*. Педагог, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0102.php.htm>>.

³ *Афанасій Великий*. О воплощении, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0034.php.htm>>.

він стверджує, що саме «тут отримали початок війни на землі»⁴.

Бог, на думку ранньохристиянських мислителів, не є автором і винахідником війни, хоча інколи сфера божественного бере участь у війні, втручається у воєнні дії. Так, Юстин Мученик у своїй «Апології I, представленій на користь християн Антоніну Благочесному», цитує лист імператора Марка Аврелія в Сенат, в якому той засвідчує, що християни стали причиною однієї з його перемог. Під Карнутом він потрапив у оточення, терпів спрагу і голод, однак християни, які служили у війську, «припали до землі і почали молитися Богу» і «в ту ж мить небо пролилось дощем, для нас прохолодним, а для ворогів римських він був градом вогненным»⁵. Однак звернімо увагу на те, що Марк Аврелій також стверджує, що християнам війна є «огидна через повагу до Бога, якого носять у сумлінні»⁶, внаслідок чого постановив, «щоб вони не були звинувачуваними за те, що вони християни»⁷, і навіть вимагав аналогічної постанови з боку Римського сенату.

Ефрем Сирін також допускає втручання Бога у перебіг людських подій, а «голод, землетруси, війни»⁸ розглядає як «знамення», які, однак, насилає не Бог, а спричинює людська «суєта»⁹, адже вони є лише наслідками «спокушання» людини дияволом.

Ось такий погляд на природу війни, як на «знамення», яке допускає Бог, ми знаходимо у багатьох візантійських текстах і в більш пізніх мислителів, як наприклад Йоанна Дамаскіна, у якого Бог «спочатку наставляв її (*людину* — О.К.) багатьма способами і закликав до навернення . . . війнами, перемогами, поразками, знаменнями і чудесами»¹⁰.

Однак у V столітті ставлення до війни змінюється. Західна Римська імперія, яка процвітала за часів Ісуса Христа і перших християн, поступово занепадає, доки й взагалі не припиняє свого існування під тиском варварів. Аналогічні процеси відбувалися на Сході, щоправ-

⁴ *Феофил Антиохийский*. Послание к Автолику, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0119.php.htm>>.

⁵ *Иустин Мученик*. Апология I представленная в пользу христиан Антонину Благочестивому, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0167.php.htm>>.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ *Ефрем Сирин*. Блаженства. 20 глав, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0326.php.htm>>.

⁹ *Ефрем Сирин*. О суете настоящей жизни, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0383.php.htm>>.

¹⁰ *Иоанн Дамаскин*. Точное изложение православной веры: Книга III, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0232.php.htm>>.

да Східна Римська імперія протрималась набагато довше. Саме в цей час, маючи перед очима невідворотність війни, «... християнські письменники, — за свідченням Ж. Флорі, — починають шукати у Біблії аргументи, які показали б, що християни повинні брати участь у підтриманні закону і порядку»¹¹, тобто у військових діях.

Таких аргументів виявилось багато: «Не мир прийшов я принести, а меч» (Мт. 10: 34), «Всі хто взяв меч, від меча і загинуть» (Мт. 5: 38-39; 26, 52). Найбільшої популярності набуває епізод Євангелія від Луки, коли солдати римського легіону приходять до Іоанна Хрестителя за порадою: що має робити воїн, щоб потрапити в царство Боже, на що Іоанн відповідає: «Нікого не кривдьте, а не оскаржайте фальшиво, удовольняйтеся платнею своєю» (Лк. 3:14), себто радить не прагнути більшого і не займатися грабунком. Згодом на основі цієї поради Максим Туринський сформулює висновок, який остаточно виправдає війну: «*Non enim militare de licitum est, sed propter preadam militare peccatum*» («Війна сама по собі не гріх, гріх — грабунки на війні» — О.К.).

У цей час з'являється Аврелій Августин, якого Ф. Кардіні називає «теологом війни»¹². Він у своєму «Градї Божому» розробляє знаменитий поділ війн на «справедливі» і «несправедливі». «... Святий Августин, — пише Ж. Флорі, — не створюючи на цій основі теорію, уточняє, що таке справедлива війна: вона полягає у захисті Батьківщини, її громадян, власності. У коментарі до П'ятикнижжя він висловлюється ще більш визначено: справедлива війна є оборонна війна, застосована, щоб покарати злочинців, війна заради захисту і встановлення приватних прав, що знаходяться під загрозою, або порушені»¹³. До речі, відомий французький медієвіст не вказав на одну цікаву деталь — концепція «справедливої» (оборонної) війни у зародку була висловлена ще у «Політиці» Арістотеля, про що свідчить такий пасаж: «Про військові справи громадян треба піклуватися не заради того, щоб вони повернули в рабство тих, хто цього не заслуговує, але для того, щоб перш за все вони самі не потрапили в рабство...» (333b35—225a5). Що ж в цей час відбувається на Сході?

Еволюцію уявлень про війну можна чітко проілюструвати на унікальному тексті — «Алфавітній Синтагмі» пізнього візантійського філософа Матвія Властара, який помер близько 1300 року н. е. Вона

¹¹ Флорі Ж. Идеология меча: Предыстория рыцарства. — СПб.: Евразия, 1999. — С. 39.

¹² Див. Кардіні Ф. Истоки средневекового рыцарства. — М.: Прогресс, 1987.

¹³ Флорі Ж. Цитована книга. — С. 40.

є своєрідним компендіумом усього візантійського канонічного права, найбільш повним і чітко впорядкованим зібранням усіх апостольських настанов, правил святих отців, постанов церковних соборів тощо. Із цим текстом ми й будемо надалі працювати.

Так от, як видно з цього тексту, до визнання «негріховності» війни візантійські мислителі так і не домислилися. Війна — це завжди вбивство, воно є її основою і сутнісною ознакою, а саму її можна визначити як організоване вбивство одних людей іншими, а це, як уже зазначалося, суперечить біблійній заповіді «не вбивай» і є одним із найтяжчих гріхів. Василій Кесарійський у 43-му правилі з цього приводу висловлюється категорично: «Той, хто наніс ближньому смертельний удар, є вбивця, незважаючи на те, чи він перший ударив, чи мстився»¹⁴. Однак саме він піддає ретельному, вдумливому і витонченому аналізу саму категорію *вбивства*, розрізняючи так звані «вільні» і «невільні» вбивства. Невільне — це вбивство, яке людина здійснила ненароком, наприклад, на полюванні чи при самозахисті. Однак війна, разом із абортгом, ударом мечем та отруєнням потрапляє у розряд «вільних» убивств: «Ті, що знаходяться на війні, — пише філософ, — йдуть на поразку непокірних, з *відвертим наміром*, не настрахати, чи переконати, але *знищити* останніх» (курсив мій. — О.К.)¹⁵. Аналогічну дихотомію ми зустрічаємо й у Григорія Ниського¹⁶.

Цікаво, що в основу цих розрізень покладено аристотелівський поділ душі на дві частини: наділену розумом саму по собі і не наділену розумом та «теоретичну» і «практичну» (Pol. 333a15 — 30). Нерозумна частина душі має підпорядковуватись розумній («Скрізь кращим є те, в чому є розум» (Pol. 333a15 — 25), а практична — теоретичній. В контексті вчення про склад душі Аристотель розглядає і проблему війни. Всіляка людська діяльність, відповідно до будови душі, розпадається на заняття і відпочинок, війну і мир, і є спрямованою або на необхідне, або на прекрасне. Оскільки мир, відпочинок і насолода красою — це прерогатива розумної і теоретичної частини душі, то вони мають перевагу над усім іншим, а тому «війна існує заради миру» (Pol. 333a30 — b5), так само, як заняття — для відпочинку, а необхідне

¹⁴ *Матвій Властар*. Алфавітна синтагма. — Літера Ф, Глава 5.

¹⁵ *Василій Великий*. Первое каноническое послание святого отца нашего Василия, архиепископа кесарии Каппадокийския, к Амфилохию епископу Иконийскому, URL = <<http://pagez.ru/lbn/0053.php.htm#7>>

¹⁶ «Злочин вбивства поділяється за різницею вбивства вільного і невільного. Вільним вбивством є, по-перше, те, на яке убивця наважився цілеспрямовано... Невільні ж убивства мають відомі ознаки, коли хто, маючи інший намір, випадково вчинить зло» (*Синтагма*, Ф: 5).

і корисне — для прекрасного. Арістотель критикує тих, хто поставив собі за мету «прилаштувати всі закони до цілей завоювання і війни», адже насолода миром, краще ніж війна (Pol. 333b).

Те, що візантійські мислителі запозичили поділ на «вільні» і «невільні» вбивства саме у Арістотеля, яскраво видно із коментаря того ж таки Матвія Властара, який, пояснюючи погляди Василя Кесарійського, пише, що «після Адамового злочину . . . в рід людський . . . ввійшов рій притаманих нам природніх жадань»¹⁷, одні з яких «поєднуються з нами природно і з необхідністю», а інші — «залежать від натури і волі»¹⁸. Перші, на думку Матвія, «можна пробачити, оскільки вони мають достатне для себе виправдання в нерозумній необхідності»¹⁹, а що стосується других, то вони «не можуть залишитися цілком бездоганними»²⁰.

Покаранням як за «вільне», так і за «невільне» вбивство у візантійських кодексах була єпитимія — відлучення від церкви на визначений період. Думки мислителів з цього приводу відрізнялися. Григорій Ниський встановлює єпитимію для «невільних» убивць терміном на 9 років, а для «вільних» — 27 років, Василій Кесарійський вільне вбивство пропонує карати єпитимією на 20 років, а за невольне — на 10, Анкірський собор 314 року постановив, що за невольне вбивство слід відлучати від церкви на 7 років тощо²¹.

Однак за вбивство на війні, яке однозначно визнається гріхом, терміни єпитимії були набагато меншими. Наприклад, Василій Кесарійський пропонував «помірну єпитимію» на 3 роки²², щоправда тільки за умови, що воїни є поборниками благочестя, а війна — справедливою. «Таким чином, — пояснює погляди Василя Кесарійського Матвій Властар, — цей божественний отець вважає похвали достойними тих, що йдуть на ворогів і захищають рід християнський: адже що може бути більш варте похвали ніж те, щоб бути поборником непорочності і благочестя»²³.

Відлучення на три роки від таїнств — це не тяжке покарання за гріх, в будь-якому разі воно є набагато меншим, ніж покарання за інші «вільні» і «невільні» убивства. Себто Василій чітко демонструє

¹⁷ *Синтагма*, Ф: 7.

¹⁸ *Там же*.

¹⁹ *Там же*.

²⁰ *Там же*.

²¹ Див.: *Синтагма*, Ф: 5.

²² *Синтагма*, Ф: 5.

²³ *Там же*.

аналогічну західній Європі еволюцію поглядів на війну у напрямку до її поміркованого сприйняття і виправдання.

Так, за свідченнями того ж Матвія Властара, наступники Василя пішли ще далі і, «не осягнувши величності думок законоположника»²⁴, почали вимагати навіть скасування трирічної епитимії, мотивуючи це тим, що «кращі із воїнів, а особливо ті, справа котрих полягає в тому, щоб мечем і вбивством відбивати наміри чужоземців, все життя будуть позбавлятися благого причастя, що для християн є нестерпним покаранням»²⁵.

Однак Матвій заперечує проти таких «поблажок» воїнам, адже, якщо знову ж-таки слідувати аристотелівському поділу душі на розумну і не розумну, то війни і вбивства, що сліднують за ними є, *осмисленими* гріховними діями, від яких людина має «очиститися». Їх гріховність Матвій доводить численними посланнями на «євангельське законодавство», яке, на його думку, «ніде не схвалює воен. . . , як це було притаманно давньому законодавству»²⁶. Підтвердження своїй тезі Матвій знаходить у Старому Заповіті (Числа. 31:19, 21-24, 1 Пар. 17:1-5; 22:8), у Євангелії від Луки (Лк. 9:55) і навіть в «Іудейських давностях» Йосифа Флавія²⁷.

Однак, не зважаючи на свій гріх, вояки можуть отримати спасіння, на що вказують Василій Кесарійський та інші мислителі. «Невже воїнський сан позбавлений надії на спасіння?», — запитує він. «Невже немає жодного благочесного сотника?» Звісно ж, є, стверджує Василій, допускаючи можливість християнського спасіння навіть зайдлих вояків²⁸. Згодом, значно пізніше, Григорій Палама допустить, що воякам, які «загинули за благочесних царів. . . Господь віддячить життям вічним»²⁹.

В усіх цих поглядах утілена концепція саме *справедливої війни*, яка ведеться «не задля прагнення чужого, а задля турботи про своє»³⁰. Саме в такому контексті можна зрозуміти слова вже згаданого Афанасія Великого, які він умістив у своє послання до Аммуна: «Не дозволено вбивати, але вбивати ворогів у битві і законно, і похвали до-

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Див.: *Йосиф Флавій*. Юдейські давності. — Кн. 3, Гл. VI, VII.

²⁸ *Василій Великий*. Беседа 18 на день Св. Мученика Горгия, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0289.php.htm>>.

²⁹ *Палама Григорій*. Слово о Честном и Животворящем Кресте, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0179.php.htm>>.

³⁰ *Синтагма*, Ф: 7.

стойно»³¹.

Однак на Заході, починаючи з XI століття, ми бачимо новий етап у розвитку уявлень про війну, а саме створення концепції «священної війни», яку виголосить папа Урбан II в Клермонті у 1095 році. Цієї концепції не було у Августина, в нього йшлося лише про «оборонну» війну, війну з метою самозахисту. А от «священна війна» є її протилежністю, вона експансивна, нападницька, війна «во славу Господню» з «невірними», і люди, що в ній загинули, прирівнюються до святих мучеників.

Проте до концепції «священної війни» Візантія так і не дійшла за всю свою історію. В той час, коли на Заході готувались хрестові походи, у Візантії Блаженний Теофілак закликає не бити еретиків. Цитуючи Євангеліє від Матвія (Мт. 13: 37-42), він пояснює, що єресь є, були і будуть існувати до кінця світу, а «якщо ми станемо вбивати і знищувати еретиків, то виникнуть заворушення і війни, а при заворушеннях може так статися, що й багато вірних загине»³² (так, до речі, і сталося, коли хрестоносці у 1204 році напали на Константинополь).

Ті, хто загинув на війні, теж не були прирівняні до святих мучеників. Відомо, що імператор Никифор Фока вимагав від церкви такого прирівнювання, однак отримав у відповідь потужний спротив з боку церковної верхівки, а деякі священники і єпископи, які підтримали імператора і зізнались, що самі в минулому брали участь у війні, були відлучені від священницького сану³³. До речі, в цьому полягала ще одна відмінність візантійського ставлення до війни від західноєвропейського. Якщо на Заході священник мав право брати участь у війні, а інколи навіть оспівувалась його військова доблесть і хоробрість, як наприклад, священника Тупена у знаменитій «Пісні про Роланда»³⁴,

³¹ Там же.

³² Теофілакт Бл. Благовестник или толкование на Евангелие от Матфея, URL = <<http://pagez.ru/lsn/0113.php.htm>>.

³³ Синтагма Ф: 7.

³⁴ Ось що написано про цього священника:

*«Архієпископ починає бій.
Сидить він на коні, що від Голсаїля здобув*

*Архієпископ коня острогами стискає з величезною сміливістю!
Не дозволить він собі, щоб на Абізма не напаста.
Жагливо в його щит вдаряє,
Там каміння є, аметисти і топази*

то візантійський священик за 65-м правилом святих Апостолів не мав права брати у руки зброю.

Концепція «священної війни» не прижилася у візантійській військовій теології і філософії, на відміну від концепції «справедливої війни», себто війни оборонної. Відомий російський візантолог Г.Г. Литаврін підмітив цікавий факт: «Прикметно те, — писав він, — що навіть у тих випадках, коли Візантія здійснювала відверто завойовницькі походи (підкорення Болгарії, захоплення вірменських і грузинських земель), вона жодного разу за всю свою 11-столітню історію не вийшла за межі старих кордонів Римської імперії, тобто, з точки зору політиків та ідеологів Візантії, вона завжди вела лише справедливі війни — за встановлення своїх прав, колись порушених варварами»³⁵.

Ось такою в найзагальніших рисах була візантійська «філософія війни». Підсумовуючи все вищесказане, наголосимо на тому, що Візантія великою мірою була духовною наставницею Давньої Русі, і саме з неї Русь запозичила багато ідей. Зрештою, висвітлені вище уявлення про війну в частині її засудження можуть прислужитися і сучасній політичній філософії, яка є так необхідна нашому складному сьогоденню.

Тупен вдаряє (в цит)

Зовсім не щадить його;

Після удару не думаю що шеляга він вартий.

Йому прорізує він тіло від одного боку до другого,

Так що мертвого його скидає на порожнє місце.

Французи кажуть: «Ось велика сміливість!»

Безпечне дуже жезло є в архієпископа»

(Пісня про Ролянда / Пер. із старофр. Б.І. Лончини. — Рим.: ROMAЕ, 1977. — С. 83.)

Його погибель «пісня» уславлює такими словами:

«Помер Турпен, Карловий воїн.

В боях великих і прекрасних проповідя,

Борцем він був проти поган ціле своє життя.

Хай Бог подасть йому своє благословення»

(Там же. — С. 107.)

³⁵ Литаврін Г.Г. Геополитическое положение Византии в VII–XII вв. // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 17.